

Gransking

VITA OV LÍTIÐ U

Vit vita ov lítið um Alzheimers í Føroyum. Vit vita ikki, hvussu nógv hava sjúkuna, ella hví vit fáa hana. Vit vita, at heilin verður álopin, soleiðis at minnið viknar, og vit vita, at sjúkan oftari rakar kvinnur enn menn - vit vita bara ikki hví. Og inntil nú hevur ongin granskað í sjúkuni í Føroyum, men tað fer granskari Maria Skaalum Petersen at gera nakað við. Hon metir, at føroyska granskingin av sjúkuni eisini kann hava stóran áhuga úti í heimi

Eilen Anthoniussen

Útbreiðslan av Alzheimers í Føroyum er ókend, og í heila tikið vita vit lítið um sjúkuna. Hetta er eitt óki, ið er trupult at fáa greiði á, tí tøl benda á, at øll, sum eru rakt av demens, ikki koma í samband við heilsuverkið. Hagtølini hjá Demensklínikkuni á Landsjúkrahúsinum vísa, at á leið 300 fólk vóru til kanningar í tíðarskeiðinum 2007-2013, meðan framrokningar í mun til grannalond okkara vísa, at hetta talið átti at ligið nærri 800 fólkum.

Og hetta er ein trupulleiki, sum man sær aðrastaðni eisini. At tað eru mong, sum eru rakt av demens, men sum ikki koma til kanningar fyri at staðfesta, um tey hava demens, sigur Maria Skaalum Petersen, ið er granskari frá Deildini fyri Arbeids- og Almannaheilsu og leiðari fyri verkætlanina.

Hon hevur sett hol á gransking, ið hevur til endamáls at siga okkum meir um sjúkuna í Føroyum, tað vil siga at finna ílegur, lívsstíls- og/ella umhvørvisorsøkir til demens í Føroyum. Granskingin verður framd í tóttum samstarvi við Demensklínikkuna á Landsjúkrahúsinum og Ílegusavnið. Verkætlanin byrjaði í mai í 2015, tá ein ætlan varð lögð fyri, hvussu manna-gongdir skuldu skipast, so tey fingur flest móguligar luttakarar við í granskingarverkætlanina.

Vit fóru undir at bjóða

fólki at luttaka í hesari verkætlan í september í fjør. Allir persónar, sum hava fingið staðfest okkurt slag av demens, sum eru undir útgreinan fyri demens, ella har illgruni er um demens, kunnu luttaka í verkætlanini. Tey fáa eitt innbjóðingarbræv, og so taka tey stóðu til, um tey ynskja at luttaka. Luttøkan umfatar eina blóðroynd, og so seti eg teimum nakrar spurningar um teirra lív, lívsstíl, familjulív, sosialt lív og onnur ting, sum kunnu vera góð ella skaðilig fyri tey í mun til tað, sum vit vita um Alzheimers sjúku. Eisini verða avvarðandi bjóðað at luttaka við einari blóðroynd og einari samrøðu við meg.

Torført at avgera

Tað er ymiskt um tey, sum játta at luttaka, hava fingið Alzheimers-diagnosuna ella um ivi er um, júst hvat slag av demens tey hava. Men í hvussu so er eru tey undir illgruna fyri at hava sjúkuna. Tey kunnu øll vera ein partur av kanninginini hjá mær, men tá eg fari í holt við viðgerðina av data, verður tað gjørt í mun til endaliga niðurstøðuna hjá psykiatranum, ið setur diagnosuna.

Tá vit tosa um demens og Alzheimers-sjúku, er demens tað yvirskipaða felagsheit-ið fyri ymiskar heilasjúkur. Eyðkennini fyri demens kunnu vera ymisk, og funktiónirnar, ið svíkja, ymiskar. Eitt nú kann minnið halda fram við at vera í lagi, men persónmengan og sinnalag-ið kunnu broytast.

Men tey flestu, ið fáa demens, fáa tað av Alzheimers-sjúkuni. Sjúkan ger, at boðini, sum heilakyknurnar vilja senda sínamilum, ikki koma vegin fram, og til endans doyggja heilakyknurnar. Og enn vita granskarar ikki, hvat tað er sum ger, at heilakyknurnar doyggja, men orsøkin tykist millum annað at hava nakað við protein-folding at gera.

Maria greiðir frá, at tá heilin verður raktur av Alzheimers, siggjast sonevnd plakk á heilanum. Á skanningmyndum vísir hetta seg sum blettir, sum ikki eiga at vera har. Hesi plakk órógva, hvussu heilin virkar. So líðandi tódnar heilin, og minnið hjá tí sjúka svinnur og svinnur.

Tað er ymiskt, hvussu sjúkan kemur til sjóndar. Stuttíðarminnið versnar, tú kanst missa orð, orientering, gloyma hvussu kranin riggar ella hvussu tú sleppur í skógvin. At lesa kann við tíðini eisini gerast trupult. Tað er ymiskt, hvat fyri eyðkenni gerast sjónlig.

Ílegur og lívsstíllur

Blóðroyndin skal nýtast til umfatandi ílegukanning, sum vónandi kann siga nakað um orsøkir til Alzheimers í Føroyum. Maria greiðir frá, at Føroyar eru eitt upplagt stað til at gera slíkar kanningar, tí okkara fólkasamanseting er so einsháttad. Føroyar eru eitt homogent samfelag, sum merkir, at vit 50.000 føroyingar stava

frá fáum einstaklingum í 1800-talinum. Tað merkir, at arbeiðið við at kanna ílegur og aðrar faktorar hjá okkum er lættari enn í størri og meir samansettum samfeløgum.

So hava vit eisini Ættarbandsskránnu, sum letur upp fyri móguleikanum at kanna, um og hvussu fólk, sum eru rakt av demens, eru skyld. So eg meti, at vit hava serliga góðar móguleikar fyri at eyðmerkja genetiskar og aðrar orsøkir, sum hava samband við demens. Her eru færri variantar í spæl, og tí kunnu vit lættari skilja tað frá, sum ikki er skaðiligt.

Tað eru bert nakrar heilt fáar broytingar í ílegunum, sum kunnu hava við sær, at tú við vissu fært Alzheimers, og hesar koma rættiliga sjáldan fyri. Men tað finnast ílegubroytingar, sum økja um vandan at fáa hesa sjúkuna. Síðani koma lívsstílsvágarnir. Alzheimers kemur undir tað, man kallar eina multifaktorella sjúku. Tað vil siga, at tað ikki bara er ein frágreiðing uppá sjúkuna, men allarhelst eru tað fleiri ymiskir vágur í spæl. Ein ílegukanning kann altso ikki greina alla søguna.

Flestu tilburðir av demens tykjast ikki at vera arvaligir, men í summum førum hava ílegur mest sannlíkt ein leiklut, eisini hóast demens ikki kemur ofta fyri í familjunni.

Mín varhugi er, at demens er meir arvalig enn Parkinson, sum eg eisini granski í, men móguliga er tann illgrunin grundaður á, at titt-

leikin av Alzheimers er størri enn Parkinson. Vit bjóða eisini avvarðandi við í hesa kanning, serliga í teimum førum, har fleiri í familjunni eru rakt. Við tað at vit kanna nøkur fólk úr somu familju, har nøkur eru frísk og onnur sjúk, kunnu vit leita meir miðvíst eftir, hvar feilurin man goyma seg, tí fólk, sum eru í familju, deila stóran part av teirra ílegum.

Bingo og sunnan kost

Umfatandi kanningar av Alzheimers vísa, at kvinnur eru í størri vanda fyri at fáa Alzheimers enn menn. 70 prosent av øllum demens-tilburðum stava frá Alzheimers, og hagtøl vísa, at sum 65-ára gomul kunnu vit rokna við, at 13 prosent av okkum fáa sjúkuna, og tá vit gerast 85, er talið hækkað til 45 prosent.

Jú eldri tú ert, jú størri

er kjansurin er fyri at fáa Alzheimers. Soleiðis er við fleiri sjúkum, og aldur er størsti vágafaktorur fyri demens. Aðrir vágafaktorar eru ávísar ílegubroytingar. Men tað er ikki sikkurt, at tú fært sjúkuna, fyri tí um tú hevur eina ílegusamanseting, sum bendir á tað. Vit vita snøgt sagt ov lítið um sjúkuna, og tí fáa luttakararnir ikki afturmelding um teirra genetisku úrslit í hesi kanninginini. Um ein persónur ynskir at kanna, um ílegur eru orsök til demens-tilburðir í hansara familju, má hann ráðføra seg við Demensklínikkuna, um grundarlag er fyri genetiskari útgreinan.

Fólk kunnu eisini vera bangin fyri at fáa ov nógv at vita. Alzheimers er jú ein sjúka, sum ikki kann lekjast. Tað finst eingin lekjandi heilivágur móti Alzheimers,

M ALZHEIMERS

Maria Skaalum Petersen hevur sett hol á gransking, ið hevur til endamáls at siga okkum meir um Alzheimers-sjúku í Føroyum, við at leita eftir lívsstíls- og umhvørvisorsøkum til sjúkuna. Higartil hava 115 persónar við illgruna um demens og 100 avvarðandi verið til kanningar á Demensklinikkini, síðani verkætlanin fór í gongd fyri einum ári síðani

men tað finst heilivágur, ið kann steðga gongdini í nøkur ár, áðrenn tað fer at ganga niðureftir.

Men tá er umráðandi, at tú kemur tíðliga í viðgerð fyri at steðga gongdini, meðan tú enn ikki ert so hart rakt av sjúkuni. Tað ynskiligast er sjálvandi, um vit kundu funnið heilivág til at steðga gongdini ella fyribyrgt sjúkuni heilt. Tað mugu vit vóna, og tað verður granskað í at menna nýggjan og betri heilivág alla tíðina.

Maria vísir á, at man kann gera ávís ting sjálvur fyri at minka um vandan fyri at fáa Alzheimers. Eitt nú spælir eitt sosialt lív ein týðandi leiklut og at halda heilan í gongd, til dømis við at spæla bingo, loysa krossordagávar, spæla kort og so framvegis. Royking, ovurfiti og høgt blóðtrýst økir um vandan fyri at fáa sjúkuna, meðan

útbúgving og ein heilsugóður kostur eru millum vágarnar, ið minka um vandan fyri at fáa sjúkuna.

Mín meting er, at tað má vera ein blanding av genetikki og vágafaktorum. Hví ávirkast annars summi og ikki onnur? Eg trúgvi, at vit hava nakrar ílegur, sum verja okkum, og nakrar, sum eru skaðiligar.

Mangla tilboð

Tað verður nógv granskað í Alzheimers runt um í verðini. Tann globali trupulleikin við Alzheimers er, at vit liva longri í dag, og at talið av fólki, ið gerast eldri, bara veksur. Tittleikin av Alzheimers er sostatt hækkandi, og tiskil veksur hesin bólkurin av fólki alsamt, ið hava tørv á serligari hjálp. Tað vil siga, at tørvur er á alsamt fleiri røktarheimsplássum, vardum íbúðum og ikki

minst tilboðum til hendan málbólkin.

So skjótt tú kemur í samband við eitt øki sum hetta, sært tú allar tørvirnar, sum eru. Sjúkan rakar ikki bert eldri fólk, men eisini yngri fólk heilt niður í 50 ár. Nógv góð tilhald eru runt um kring til minnisveik, men júst til hendan málbólkin er tað trupult, tí tey hava ein annan tørv enn tey, sum eru eldri. Stóri trupulleikin hjá hesum fólkunum er, at onki tilboð er til teirra. Tey hava ongastaðni at fara um dagarnar. Tíbetur tykist alment fokus verða komið á hesa avbjóðing. Tí er tað mín vón, at tilboð verða ment ongantíð ov skjótt, sum kann røkka hesum bólk.

Og fyri at vísa á grundarlagið fyri hesum trupulleika, er eisini umráðandi at fáa so nógv lutakarar sum møguligt við í kanningina.

Og inntil nú hevur Maria møtt stórar vèlvild frá lutakandi sjúklingum og avvarðandi.

Eg kann ikki siga annað enn, at fólk hava víst áhugað og verið sinnað at luttaka. Á leið 115 persónar við demens ella við illgruna um demens hava higartil luttikið saman við umleið 100 avvarðandi. Og vit halda fram við at taka fólk inn.

Altjóða áhugi

Verkætlanin hjá Mariu verður ikki framd sum ein solo-verkætlan. Hon hevur drúgvur royndir frá undanfarnum granskingarverkætlanum um Parkinsonsjúku í Føroyum, har hon hevur samstarvað við útlenskar granskarar, og onkur av teimum eru eisini við í hesari verkætlanini.

Við at samstarva við útlenskar viðurkendar granskarar er lættari hjá mær at fáa stuðul til gransking. Sum er, havi eg ikki fast starv og skal tí søkja um figging bæði til egna lön og til mínar verkætlanir. Tað ger tað tørvur á at knýta til dømis ph.d. lesandi til verkætlanina, sum eg annars kundi hugsað mær.

Men tað heldur henni ikki aftur við at granska, hóast hon saknar eitt størri granskingarumhvørvi.

Gransking er so gevandi, tá tú sært, at tú kanst gera mun. At fremja nakrar broytingar samstundis sum tú gert eitt týðningarmikið granskingararbeiði. Við at fáa meir vitan um sjúkuna, kunnu vit læra meir, og so kunnu vit eisini fara inn at viðgera

Vísindavøkan 2016

Greinin er skrivað í sambandi við ársins Vísindavøku, sum verður í Perluni og Reinsarinum í Tórsgøtu í Tórshavn. Vísindavøkan verður fríggjadagin 30. september frá kl. 8.00 á morgni til á leið kl. 22.30 á kvøldi.

Ymsar framsýningar og samvirkin tiltøk vera í Perluni og á Torginum. Hesi verða skipað kring frumevnini eld, luft, vatn og jørð. Her verður alt møguligt frá fiski til dronur at síggja, hoyra um, smakka og nerta við.

Framløgur, sum serliga eru ætlaðar miðnámskúlunæmingum, verða í Reinsarinum fyrrapartin.

Lærarar og næmingar úr Hoydølum fara at hava ymiskt á skránni til børn í einum telti á p-økinum yvirav Reinsarinum.

Steðgur verður millum kl. 15.00 og 17.30, tá Arkitekturdagarnir, sum Arkitektafelag Føroya skipa fyri, verða settir.

Frá kl. 17.30 til 19.30 verða tiltøk um og við íblástri frá Pokemon GO. Stuttar framløgur, tiltøk og undirhald.

Frá kl. 20.00 verður hugnakvøld við framløgum og undirhaldi.

Vísindavøkan verður eisini á ferð kring alt landið við fyrilestrum í døgnum 19.-29. september. Fleiri enn 50 fyrilestrar eru á skránni.

Tað eru granskingarstovnamir og Granskingarráðið, sum skipa fyri. Øll tiltøkini eru ókeypis. Sí skráanna og les meira á gransking.fo og á Facebook-síðuni hjá Granskingarráðnum.

sjúkuna og við tíðini vónandi steðga ella kanska enntá fyribyrgja sjúkuni. So her er talan um gransking, sum í framtíðini verður til gagns fyri sjúklingin, familjuna og heilsuverkið sum heild.

Maria leggur afturat, at granskingin av Alzheimerssjúku í Føroyum ikki bert hevur áhuga millum føroyingar.

Føroyar verða nevndar og koma á heimskortið sum granskingarmið, tá eg í framtíðini skal leggja útslit fram á ráðstevnum uttanlands. Og tað vildi verið deiligt, vissi tað kundi verið við til at lagt lunnar undir eitt størri granskingarumhvørvi í Føroyum, sum var áhugavert fyri onnur at koma til. Tí við so týðningarmiklari gransking sum hesari, koma vit væntandi at hava útslit at vísa á, sum kunnu vera áhugaverd fyri útlenskar granskarar.

Um verkætlanina:

Verkætlanin er eitt samstarv

millum Deildina fyri Arbeiðs- og Almannaheilsu, Demens-klinikkina á Landssjúkrahúsinum, National Videnscenter for Demens á Ríkissjúkrahúsinum, Ílegusavnið og Centre of Applied Neurogenetics, Univeristy of British Columbia í Kanada.

Maria Skaalum Petersen, ph.d, er granskingarleiðari, og kliniski ábyrgdarhavari er Tórmóður Stóra, yvirlækni. Aðrir luttakarar eru er Sofus Joensen, psykiatari, Marjun Restorff, Winnie Hansen, Eydna á Geilini og onnur frá Demens-klinikkini, Gunhild Waldemar, yvirlækni á Nationalt Videnscenter for Demens, og Matthew Farrer, professari úr Kanada.

Verkætlanin er figgj- að av Det Frie Forsknings- råd Sundhed og Sygdom, sum í hvuðsheitum figgjar tvey ára lön til granskingarleiðaran, meðan raksturin er figgjaður av Sjúkrakassagrunninum og Brødrene Hartmanns Fonden.